

Jackie Feldman. Above the Death Pits, Beneath the Flag: Youth Voyages to Poland and the Performance of Israeli National Identity. New York and Oxford: Berghahn Books. 2008. xix+307 pages

מיכאל פיגה*

מחקרי הזיכרון הקולקטיבי מלמדים שבני כל דור זוכרים במיוחד את אירועי היסוד הדרמטיים שהתרחשו בתקופה שבה היו בגילים המעצבים, קרי 15-25. בישראל, הוותיקים זוכרים את השואה ואת הקמת המדינה, הצעירים מהם זוכרים את מלחמת יום כיפור, והצעירים אף יותר – את רצח רבין. עם זאת, צעירים ישראלים מזכירים בשאלונים את השואה כאחד האירועים המעצבים של החברה הישראלית, ובכך חורגים מהדפוס ההיסטורי המקובל.¹ תופעה זו היא עדות למקום הייחודי שיש לשואה בזיכרון הישראלי, ולהתחברות – המעמיקה או השטחית – של צעירים למאורע מכונן זה, שהתרחש שנים רבות לפני לידתם. ספרו של ג'קי פלדמן בוחן את אחד המנגנונים המכוננים את זיכרון השואה בחברה הישראלית, המסעות של בני נוער, תלמידי בתי ספר ישראליים, לפולין, ובעיקר למחנות ההשמדה.

לאחרונה ניכר שינוי הדרגתי בדיון בזכר השואה ובתכנים המקודשים הקשורים בנושא: מושג הגבורה, שחל בעבר על לוחמים ומורדים בלבד, התרחב וחל עתה על כל היהודים הנספים. מחקרו של פלדמן מראה את מידת ההיקשרות של הצעירים הישראלים בעיקר לאותם היהודים שנספו במחנות המוות, ולא למורדים וללוחמים דווקא; עם זאת, ההבחנה הדיכוטומית בין פה לשם, גלות וגאולה, היהודי הישן והיהודי החדש, בורות המוות וההגל המתנופף, ניצבים במרכז ההיגיון המבני של המסעות לפולין ובמוקד ספרו של פלדמן.

מחקר אנתרופולוגי זה מתבסס על אתנוגרפיה שיטתית ומסתמך על תיאוריות של טקסים, בעיקר של ויקטור טרנר ודון הנדלמן. בעיני פלדמן, המסעות לפולין הם טקסי מעבר של בני נוער ישראלים היוצאים אליהם מתוך ישראל, המוגדרת "עולם החיים". הם יוצאים כילדים תמימים, יורדים אל בורות המוות ב"עולם המוות", שהוא פולין, וחוזרים לישראל כעדים וכניצולים, נושאי סטטוס בוגר ואחראי יותר, לאחר שנגעו בקדושה. בינתיים, הסימבוליקה הדואלית הטעונה של חורבן וגאולה זוכה לאישוש רב עוצמה. פלדמן בוחן לעומק כיצד מתבצעת הטרנספורמציה הזאת, הן מבחינת מבנה המסע והמתרחש במהלכו, והן מבחינת התודעה של המשתתפים. בתיאורו את המסע הצלייני אל עולם החושך ובחזרה, פלדמן מדגיש את המושג "מסע": הוא מתחבר הן למסורות של מסעות צלייניים אחרים, והן למסע הציוני ברחבי ארץ ישראל כאקט חינוכי לאומי.

המחקר משלב שתי מסורות אנתרופולוגיות הנתונות לעתים במתח זו מול זו: הוא בוחן את המבנה של המסעות ומראה כיצד האופן שבו מאורגן המסע מיועד להשיג את מטרותיו; והוא דן בביצוע (פרפורמנס), בעיקר של טקסים מרכזיים תוך כדי המסעות. לאחר הדיון המבני, פלדמן לוקח את הקוראים עמו למסע וממחיש באתנוגרפיה עשירה את מורכבות

* מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

1 ויניצקי-סרוסי, ו' (2010). "דור וזיכרון קולקטיבי", סוציולוגיה ישראלית, (2), עמ' 502-506.

החוויה. הטקסטים המקודשים מתערבבים בשיח החופשי, בכללי הביטחון הקפדניים ובביקורים בשוק המקומי. הצילומים המדויקים, ולעתים המשועשעים, ממחישים את עושר החוויות באופן ויזואלי.

פלדמן מתעניין בעיקר בנקודת החיבור שבין הבנאלי לנשגב, כמו בתמונת הצעירים המגוננים על נר הזיכרון מפני הרוח, כאילו כל זכר השואה תלוי בהצלחתם (עמ' 209). הצלחת הביצוע של הטקס, על כל המשמעויות הנראות ככירות בעיני המשתתפים, תלויה בפרטים טריוויאליים שלא תמיד ניתנים לשליטה, למשל אם יורד גשם באותו הרגע. אך מעבר להצלחת הביצוע, תיאור המבנה המדוקדק של טקס חילוני, שבו הדגל, הגיטרה והעד אמורים להיות מוצבים במקומותיהם הראויים, מייצר מבט ביקורתי ומפרק. ואף על פי כן, מבטו של פלדמן הוא אמפתי, ואם שזור בו לגלוג, הוא שולי בלבד. אדרבה, פלדמן ביקורתי כלפי חוקרים ביקורתיים המתבוננים במסעות לפולין כאינדוקטרינציה כמעט טוטליטרית של המדינה, המלווה בצרכנות גסה; הוא מעדיף להציג את עושר התגובות ואת מגוון האפשרויות שיכול לחשוף מחקר אתנוגרפי קפדני מהסוג שמבקרי המסע המרובים אינם טורחים לעשות בדרך כלל. האתוס האנתרופולוגי מחייב את פלדמן להתחבר לדמויות הפועלות ממקום אמפתי, ולכך יש להוסיף פרטים ביוגרפיים שהמחבר מספק על עצמו, ואת היותו מדריך מוסמך בכלל ולמסעות לפולין בפרט. הספר אמנם מתאר מסעות היוצאים מישראל, אך הוא במובן עמוק "אנתרופולוגיה בבית", בין היתר בשל הביוגרפיה של המחבר. השילוב של מבט מבפנים ומבט מבחוץ, של ביקורת והזדהות, שולף את זכר השואה מהקלישאות שבהן הוא שקוע ומעניק עומק לחויית יסוד ישראלית.

פלדמן אינו פוסל את הביקורות כלפי המסעות ובוחרן כיצד הן מבנות זהות ישראלית אחידה, על עדתית, שמגדירה פנים וחוץ, אוהב ואויב. עם זאת, תרומתו של הספר היא מעבר לוויכוח השטחי בעד ונגד המסעות לפולין. מבין תרומותיו של הספר, הדיון במושג העד ובתהליך השתנותו מרתק במיוחד. העדים, ניצולי שואה שמלווים את המסעות, מקבלים הדרכה שמבנה את הנרטיב שלהם לכיוונים של הדגשת סיפוריהם האישיים על חשבון דיון נרחב בהיסטוריה של השואה ובמשמעותה. הם נותנים לגיטימציה למסע ומשרים עליו אוירת קדושה והתרוממות רוח. למרבה האירוניה, הם מעניקים הילת קדושה גם למעשי המשובה של בני הנוער, שכן בעיני העדים, הללו מייצגים את הניצחון על הצורר, את ניצחון עולם החיים על עולם המוות. תפקידם של המסעות הוא לשמש טקס מעבר, טקס התבגרות, שבו הצעיר הישראלי הופך בעצמו לעד, מקבל את הלפיד מהעד הנוכח ומתחייב להמשיך את תפקידו בעתיד. הצעירים ההופכים לעדים, או עדים של עדים, או עדים-שליחים, נושאים על כתפיהם את המשך המשימה של העדים המקוריים, לאחר שאלה ילכו לעולמם. מוסד העד הניצול, המרכזי כל כך להמשכיות תודעת השואה בחברה הישראלית ולהתמודדות למול מכחישי השואה, זוכה למנגנון המאפשר את המשכיותו ושרידותו ארוכת השנים, אם כי בנוסח שונה מהמקור. העד-ניצול החדש, הצעיר, מבטא את זכר השואה למשל דרך גיוס לצבא.

מחקרו של ג'קי פלדמן מתאר חוויה המוכרת לישראלים רבים – צעירים והוריהם – אך מעבר לתיאור הוא מעלה מחשבות באשר לחברה הישראלית, לתודעת השואה ולקשר שלה למיליטריזם ולזהות מתבדלת. פלדמן מצליח לקשור את רמת המיקרו – האתנוגרפיה המוקפדת של המסע, טקסיו הקטנים, תעלולי הילדים, הקשיים והתשלומים – אל רמת

המאקרו של הלאומיות הישראלית ושעתוקה לדורות הבאים. הוא מראה בכך כיצד מחקר אנתרופולוגי גדוש יכול להרים תרומה רבת ערך לחקר הלאומיות, ובד בבד להיות מה שאפשר להגדיר במידה של אירוניה "ספר מסע" קריא.